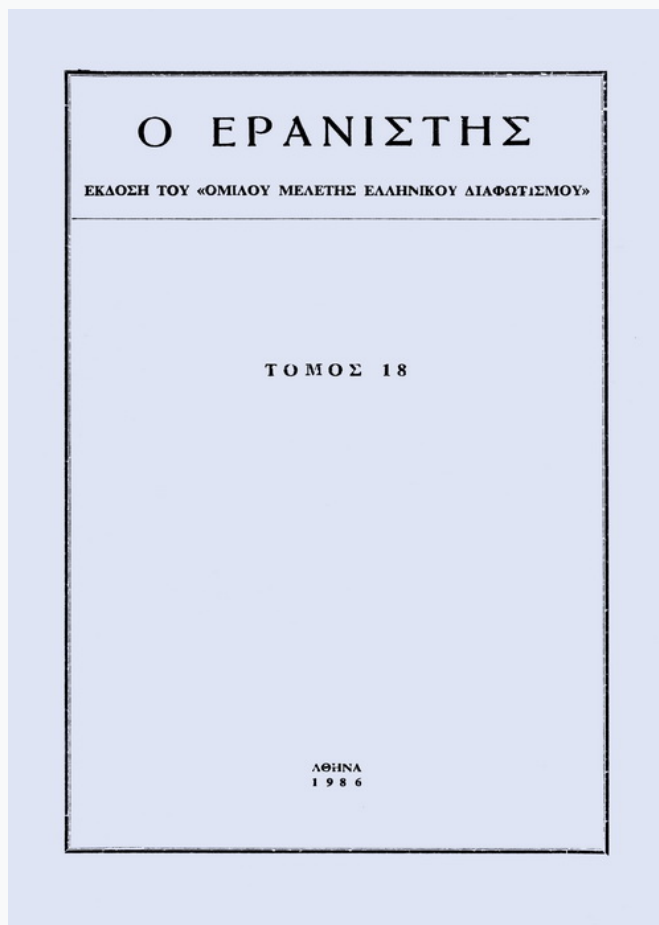

The Gleaner

Vol 18 (1986)

Οι «Λόγοι Εκκλησιαστικοί» Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων και ο «Ύμνος εις την Ελευθερίαν» του Διονυσίου Σολωμού (Σημεία επαφής και στοιχεία παράλληλα)

Βασίλης Ιω. Τόγιας

doi: [10.12681/er.293](https://doi.org/10.12681/er.293)

To cite this article:

Τόγιας Β. Ι. (1986). Οι «Λόγοι Εκκλησιαστικοί» Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων και ο «Ύμνος εις την Ελευθερίαν» του Διονυσίου Σολωμού (Σημεία επαφής και στοιχεία παράλληλα). *The Gleaner*, 18, 163–184.
<https://doi.org/10.12681/er.293>

**ΟΙ «ΛΟΓΟΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΙ»
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΤΟΥ ΕΞ ΟΙΚΟΝΟΜΩΝ
ΚΑΙ Ο «ΥΜΝΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΝ» ΤΟΥ ΔΙΟΝ. ΣΟΛΩΜΟΥ
(Σημεία έπαφής και στοιχεΐα παράλληλα)**

Μιά πνευματική ένασχόλησή μου με υποχρέωσε να διαβάσω αποσπάσματα από Λόγους του Κωνσταντίνου Οικονόμου του έξ Οικονόμων, που είχαν συμπεριληφθεί στα πρώτα για τή Μέση Έκπαίδευση (για τó «Έλληνικό Σχολείο») «Νεοελληνικά Άναγνώσματα» (1884). Έ άπλή ανάγνωση μερικών περικοπών από τούς Λόγους αυτούς μου έφερε στη μνήμη, χωρίς να καταβάλω ιδιαίτερη προσπάθεια, στίχους ή στροφές από τόν «Ύμνον εις τήν Έλευθερίαν» του Διον. Σολωμού. Από τήν άναδρομή μου στη σολωμική βιβλιογραφία (όση μπόρεσα να έχω υπόψη μου) είδα ότι κανείς ώς τώρα δέν έχει τίξει αυτό τó θέμα. Παραθέτω λοιπόν τά αντίστοιχα χωρία, προσθέτω και άλλα όμοια στοιχεΐα, προχωρώ στη διερεύνησή τους και σημειώνω τίσ παρατηρήσεις και τά συμπεράσματά μου.

Α΄

Άπό τούς πολλούς Λόγους του γνωστού λόγιου και εκκλησιαστικού ρήτορα Κωνσταντίνου Οικονόμου του έξ Οικονόμων¹ πολύ λίγοι έχουν διασωθεί. Άπό αυτούς ξεχωρίζουν οί Λόγοι που εκφώνησε ό

---

1. Σημειώνουμε τήν κυριότερη βιβλιογραφία για τόν Κ. Οικονόμο: Κ. Ν. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Άθήνα 1868, σ. 731-736 (στη σ. 734, ύποσ. 2, ό Σάθας παραθέτει τήν παλαιότερη βιβλιογραφία). Άναστ. Ν. Γούδας *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων άνδρών του Γένους*, τ. Α΄, Άθήνα 1872, σ. 169-206. Κ. Ζησίου, *Διδάσκαλοι του Γένους*, Άθήνα 1915. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Ίστορία της Έκκλησίας της Ελλάδος*, τ. Α΄, Άθήνα 1920, σ. 145 κ.έξ. Δ. Σ. Μπαλάνος, «Οικονόμος Κωνσταντίνος ό έξ Οικονόμων», *Μεγάλη Έλληνική Έγκυκλοπαίδεια*, τ. 18, Άθήνα 1932, σ. 759-761 (και άνάτυπο, Άθήνα 1932). Κ. Θ. Δημαράς, *Ο Κοραΐς και ή εποχή του* [Βασική Βιβλιοθήκη 9], Άθήνα 1953, σ. 51-55. π. *Έκκλησία*, τ. ΛΔ΄, άρ. 24, Άθήναι 15 Δεκεμβρίου 1957 (Άφιέρωμα στον Κων. Οικονόμο). Άθαν. Γερομίχαλος, «Κωνσταντίνος Οικονόμος ό έξ Οικονόμων», *Επιστημονική Έπετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τ. Β΄, 1957 (και άνάτυπο, Θεσσαλονίκη 1957).

Οικονόμος στην ελληνική εκκλησία της 'Οδησσοῦ στα χρόνια 1821-1822². 'Ανάμεσά τους είναι ὁ «Λόγος περὶ συνεισφορᾶς»³. 'Η ἑλληνική 'Επανάσταση τοῦ 1821 βρισκόταν τότε στην ἀρχή της καὶ ἀντιμετώπιζε δυσκολίες καὶ ἀνάγκες. 'Ο Οικονόμος μὲ τὸ Λόγο του «Περὶ συνεισφορᾶς» ἀπευθύνεται στοὺς 'Ελληνες τῆς 'Οδησσοῦ καὶ κατ' ἐπέκταση στοὺς 'Ελληνες τῆς Ρωσίας: τοὺς παρακινεῖ νὰ πάψουν νὰ εἶναι «ἄργοι καὶ ἀκίνητοι», ἀπὸ φιλαυτία, καὶ μὲ τὴ συνεισφορά τους νὰ βοηθήσουν τοὺς πάσχοντες ὁμογενεῖς. Γιὰ νὰ τοὺς συγκινήσει τοὺς προσκαλεῖ νὰ μεταβοῦν «νοερῶς ὡς φιλοθεάμονες εἰς τὸ θέατρον τῶν δεινῶν τῆς πολυπαθοῦς ἡμῶν πατρίδος»⁴. 'Απὸ «τὰς φοβεράς τῆς πατρίδος δραματουργίας» ὁ Οικονόμος προβάλλει μὲ τὸ Λόγο του δύο σκηνές: Στὴν πρώτη σκηνὴ περιγράφει μιὰ, ὑποθετικὴ βέβαια ἢ φανταστικὴ, «μάχην ξηρᾶς»⁵. 'Η δεύτερη σκηνὴ παίζεται στὴ θάλασσα καὶ παριστάνει «τοὺς συμπατριώτας πῶς ναυμαχοῦσι κατὰ τῶν ἀσεβῶν»⁶. Καὶ στὶς δύο σκηνές τὸ θέαμα τοῦ πολέμου «εἶναι δεινὸν καὶ τὰ παρεπόμενα δεινὰ καὶ ἔλεεινά»⁷.

1. 'Ο Κ. Οικονόμος μὲ τὴν παραπάνω δομὴ τοῦ Λόγου του προβάλλει (ρητορικὰ) τὸν πόλεμο (καὶ τὰ δεινὰ του) διαδοχικὰ σὲ δύο χωριστὰ ἐπίπεδα: ἓνα (τὸ πρῶτο) στὴ στεργιὰ καὶ ἓνα (τὸ δεύτερο) στὴ θάλασσα. Τὸ ἴδιο κάνει καὶ ὁ Δ. Σολωμὸς στὸν «'Υμνος»: «περιγράφει» ἢ προβάλλει (ποιητικὰ) τὰ κυριότερα γεγονότα τοῦ 'Αγώνα, ποὺ ἔγιναν στὴ στεργιὰ καὶ στὴ θάλασσα ὡς τὴν ἐποχὴ ποὺ ἔγραψε τὸ ποίη-

2. Δημοσιεύθηκαν μὲ τὸν τίτλο: *Λόγοι ἐκκλησιαστικοὶ ἐκφωνηθέντες ἐν τῇ γραικικῇ 'Εκκλησίᾳ τῆς 'Οδησσοῦ, κατὰ τὸ ΑΩΚΑ-ΑΩΚΒ ἔτος, ὑπὸ τοῦ Οἰκονόμου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου, καὶ καθολικοῦ 'Ιεροκήρυκος τῆς Μεγάλης 'Εκκλησίας καὶ πασῶν τῶν 'Ορθοδόξων τοῦ Θεοῦ 'Εκκλησιῶν Κωνσταντίνου πρεσβυτέρου, τοῦ ἐξ Οἰκονόμου γενεαλογουμένου, Συνέδρου τοῦ τῆς ἐν Πετροπόλει 'Εκκλησιαστικῆς 'Ακαδημίας Συλλόγου*—'Ετυπώθησαν φιλοτίμῳ δαπάνῃ 'Ιωάννου Π. Βόζου τοῦ Πελοποννησίου, 'Υποναυάρχου, καὶ 'Ιπ. τέως Ρωσικοῦ. 'Εν Βερολίνῳ. 'Εκ τῆς τυπογραφίας τῆς 'Ακαδημίας τῶν 'Επιστημῶν. ΑΩΑΓ. 'Υπάρχει καὶ ἄλλη ὁμοίotypη ἑκδόσις — δηλ. μὲ τὸν ἴδιο τίτλο, τὴν ἴδια χρονολογία, τὶς ἴδιες σελίδες κτλ. — μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι παραλείπονται τὰ «ἁξιώματα» τοῦ Οἰκονόμου καὶ τὸ ὄνομά του δηλώνεται μόνον μὲ τὰ ἀρχικά: «ὑπὸ Ο.Κ.Ο.» Οἱ σχετικὲς παραπομπές μας ἀναφέρονται σ' αὐτὲς τὶς δύο ἑκδόσεις. Οἱ *Λόγοι* τοῦ Οἰκονόμου ἀναδημοσιεύθηκαν μὲ τὸν τίτλο: Κων. Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, τ. Α', *Λόγοι*, ἐπιμέλεια Θεοδ. Κ. Σπεράντσα. Ἀθήνα 1971. Οἱ παραπομπές στὴν ἑκδόσιν αὐτὴ γίνονται μὲ τὴ συντομογραφία: Θ. Σπεράντσα.

3. «Λόγος περὶ συνεισφορᾶς. ('Εξεφωνήθη ἐν τῇ γραικικῇ 'Εκκλησίᾳ τῆς 'Οδησσοῦ, τῇ Κυριακῇ τῆς 'Ορθοδοξίας, Μαρτίου 1, 1822)», *ἀ.π.*, σ. 105-146· Θ. Σπεράντσα, σ. 113-156.

4. *ἀ.π.*, σ. 133· Θ. Σπεράντσα, σ. 142.

5. *ἀ.π.*, σ. 133-135· Θ. Σπεράντσα, σ. 142-144.

6. *ἀ.π.*, σ. 135-136· Θ. Σπεράντσα, σ. 144-145.

7. *ἀ.π.*, σ. 135· Θ. Σπεράντσα, σ. 144.

μα. Δηλ. προβάλλει και αὐτὸς τὸν πόλεμο (καὶ τὰ δεινά του) διαδοχικὰ σὲ δύο χωριστὰ ἐπίπεδα: Ἐνα (τὸ πρῶτο) στὴ στεργιὰ καὶ ἕνα ἄλλο (τὸ δεύτερο) στὴ θάλασσα.

Ἡ ὁμοιότητα αὕτη θὰ μπορούσε νὰ μείνει ἀπαρατήρητη. Ἀλλωστε τὸ ἀντίκρουσμα τοῦ γενικοῦ θέματος μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο δὲν παρουσιάζει καμιά πρωτοτυπία, ποὺ νὰ προκαλεῖ ἰδιαίτερη προσοχή.

2. Ὁ Οἰκονόμος γιὰ νὰ αἰσθητοποιήσει καὶ νὰ ζωντανέψει τὴν περιγραφὴ τοῦ πολέμου χρησιμοποιεῖ τὴν προστακτικὴ «ἰδοῦ», ποὺ παίρνει δεικτικὴ ἢ ἄλλη ἐπιρρηματικὴ σημασία: «Τὶ βλέπομεν εἰς τὴν πρώτην σκηνήν; Μάχην τῆς ξηρᾶς--- Ἰδοῦ τὰ δύο τῶν πολεμίων στρατεύματα--- Ἰδοῦ συγκινούνται--- Ἰδοῦ ἡ σάλπιγξ βοᾷ---» κ.ἄ.⁸ Καὶ ὁ Σολωμὸς στὸν «Ὑμνο», κατὰ τὴν ποιητικὴ περιγραφὴ τῶν γεγονότων τοῦ πολέμου, χρησιμοποιεῖ γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ τὴν προστακτικὴ «ἰδοῦ» μὲ ἐπιρρηματικὴ-δεικτικὴ σημασία: «Ἰδοῦ ἐμπρὸς σου ὁ τοῖχος στέκει» (στρ. 35), «Τῆς Κορίνθου ἰδοῦ καὶ οἱ κάμποι» (στρ. 75).

Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ὁμοιότητα θὰ μπορούσε νὰ μείνει ἀπαρατήρητη. Ἡ χρῆσις τῆς λέξης «ἰδοῦ» στὸ ρητορικὸ λόγο μὲ ἐπιρρηματικὴ-δεικτικὴ ἢ ἄλλη σημασία, εἶναι συνηθισμένη. Κατὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ γιὰ τὸν ἴδιο σκοπὸ τὴ χρησιμοποιεῖ σὲ εὐρύτερη ἔκτασι καὶ ὁ Κάλβος⁹.

3. Ἀρχίζοντας τὴν περιγραφὴ τῆς φανταστικῆς ἢ ὑποθετικῆς μάχης ὁ Οἰκονόμος λέει: «Τὶ βλέπομεν εἰς τὴν πρώτην σκηνήν; Μάχην τῆς ξηρᾶς--- Ἰδοῦ τὰ δύο τῶν πολεμίων στρατεύματα βλέπουσι μακρόθεν πρὸς ἄλληλα κατὰ πρῶτον, παλλόμενα τὴν καρδίαν. Ἰδοῦ συγκινούνται, καὶ προχωροῦσι κατ' ἀλλήλων ἐνθουσιῶντα. Χιλιάδες ἀνθρώπων--- βηματίζουσιν ὁμοθυμαδὸν πρὸς τὸ χάος τὸ τοῦ θανάτου. Σκαρδαμύττουσι τὰ βλέφαρα πρὸς τὰς πρώτας ἀστραπὰς τῆς ἀψιμαχίας. Εἰς ὅλους εὐθὺς φαίνεται ὅτι δύοι ὁ ἥλιος τῆς ζωῆς»¹⁰.

Ἡ ἐντύπωσή μου ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσι αὐτῆς τῆς περικοπῆς συνδέθηκε (δὲν ξέρω πῶς, ἴσως συνειρμικά) μὲ τὶς δύο ὁμοιότητες, ποὺ σημείωσα παραπάνω (1 καὶ 2). Τότε ἡ σκέψή μου πῆγε στὸν «Ὑμνο εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» τοῦ Δ. Σολωμοῦ καὶ εἰδικότερα στὶς στροφές, ποὺ ἀναφέρονται στὴ μάχη-ἄλωση τῆς Τριπολιτσᾶς. Συγκεκριμένα μοῦ δημιουργήθηκε ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ παραπάνω περικοπὴ ἀπὸ τὸ Λόγο

8. ὁ.π., σ. 133-135. Ὁ. Σπεράντσας, σ. 142-143, 144.

9. Ἀνδρέου Κάλβου, *Ἡ Λύρα*, ἔκδ. Φέξη, Ἀθήνα 1911 (περιέχει καὶ τὰ Λυρικά). Ὡδές: «Εἰς Σούλι» (στρ. 12, 26, 29), «Ἡ Βρεττανικὴ Μοῦσα» (στρ. 5, 14, 15), «Ὁ Ὡκεανός» (στρ. 6, 11, 35), «Τὰ Ἡφαίστεια» (στρ. 12, 22, 37), «Εἰς Σάμον» (στρ. 6, 20), «Εἰς Ψαρά» (στρ. 14), κ.ἄ.

10. ὁ.π., σ. 133. Ὁ. Σπεράντσας, σ. 142.

τοῦ Οἰκονόμου ἔχει νοηματικές, φραστικές, ἀκόμη καὶ «παραστατικές» ὁμοιότητες μὲ τὶς στροφές 35-39 τοῦ «Ὑμνου»¹¹:

Ἴδου ἔμπρός σου ὁ τοῖχος στέκει
Τῆς ἀθλίας Τριπολιτσᾶς·
Τώρα τρόμου ἀστροπελέκι
Νὰ τῆς ρίψεις πιθυμᾶς.

Μεγαλόψυχο τὸ μάτι
Δείχνει, πάντα ὅπως νικεῖ,
Καὶ ἅς εἶν' ἄρματα γεμάτη
Καὶ πολέμιαν χλαλοή.

Σοῦ προβαίνουνε καὶ τρίζουν
Γιὰ νὰ ἴδεις πὼς εἶν' πολλὰ·
Δὲν ἀκοῦς ποὺ φοβερίζουν
Ἄνδρες μύριοι καὶ παιδιά;

Λίγα μάτια, λίγα στόματα
Θὰ σᾶς μείνουνε ἀνοιχτά
Γιὰ νὰ κλαύσετε τὰ σώματα,
Ποὺ θε νᾶβρει ἡ συμφορά.

Κατεβαίνουνε, καὶ ἀνάφτει
Τοῦ πολέμου ἀναλαμπή·
Τὸ τουφέκι ἀνάβει, ἀστράφτει,
Λάμπει, κόφτει τὸ σπαθί¹².

Ὑστερα σκέφτηκα: Ποιὰ σχέσηη μπορεῖ νὰ ἔχει ὁ Κ. Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων μὲ τὸν Διονύσιο Σολωμὸ ἢ, καλύτερα, ποιὰ σχέσηη μπορεῖ νὰ ἔχει ἓνας ρητορικὸς λόγος τοῦ Οἰκονόμου μὲ ἓνα ποιητικὸ δημιούργημα, ἔστω καὶ νεανικό, τοῦ Σολωμοῦ; Ἡ ἀπάντησις στὴ σκέψη μου αὕτη στὴν ἀρχὴ ἦταν κατηγορηματικὰ ἀρνητικὴ: καμία σχέση¹³.

11. Γιὰ τὸ κείμενο τοῦ Ὑμνου ἀκολοιθῶ τὴν ἐκδόσιν: Διονυσίου Σολωμοῦ *Ἀπαντα*, τ. Α', *Ποιήματα*, ἐπιμέλεια-σημειώσεις Λίνου Πολίτη, β' ἐκδ., Ἰκαρος [Ἀθήνα] 1961, σ. 71-97. Ἔχω μόνον προσαρμόσει μερικοὺς ρηματικοὺς τύπους στοὺς κανόνες τῆς Γραμματικῆς τῆς Δημοτικῆς γλώσσας: (νὰ ρίψης = νὰ ρίψεις).

12. Ἀπὸ τὴν παραπάνω πεζὴ περικοπὴ ξεχωρίζω ἐπιπλέον τὴ φράσιν «παλλόμενα τὴν καρδίαν». Θυμίζει τὸν πρῶτο στίχο τῆς στρ. 61 τοῦ Ὑμνου: «Τῆς καρδιᾶς κτυπιές βροντᾶνε».

13. Ὁ Κ. Οἰκονόμος καὶ ὁ Διονύσιος Σολωμὸς εἶναι διαφορετικὲς πνευματικὲς φαισιγνωμίες. Ἡ προσέγγισή τους στὸ γενικότερο χῶρο τοῦ πνεύματος ἀποκλείστηκε ὅταν (γύρω στὰ 1820) ὁ Οἰκονόμος ἐγκατέλειψε τὴν ἀνακαινιστικὴ διδασκαλία τοῦ

4. Ὡστόσο, συνεχίζοντας ὁ Οἰκονόμος τὴν περιγραφή τῆς μάχης λέει: «Ὁλος ὁ αἰὼν τοὺς φαίνεται [στοὺς στρατιῶτες, στοὺς πολεμιστές] συνεσταλμένος εἰς μίαν καὶ μόνην, τὴν τῆς μάχης στιγμήν. Καὶ τὴν γῆν καὶ τὴν θάλασσαν καὶ τὸ πᾶν ἕκαστος αὐτῶν ἄθροον βλέπει συγκεντρωμένον εἰς τὴν ὁποίαν πατεῖ σπιθαμὴν τοῦ ἐδάφους»¹⁴.

Τὴν ἴδια ὀριακὴ ψυχικὴ κατάσταση τῶν πολεμιστῶν — κορυφαία στιγμή τῆς μάχης — ἐκφράζει μὲ τὴν ἴδια θεματικὴ εἰκόνα καὶ μὲ ἀναμφισβήτητη νοηματικὴ καὶ φραστικὴ ὁμοιότητα (ταύτιση, θὰ λέγαμε) καὶ ὁ Σολωμὸς στὴ στροφή 62 τοῦ Ὕμνου:

Οὐρανὸς γι' αὐτοὺς δὲν εἶναι,
Οὐδὲ πέλαγο, οὐδὲ γῆ.
Γι' αὐτοὺς ὅλους τὸ πᾶν εἶναι
Μαζωμένο ἀντάμα ἐκεῖ¹⁵.

Κοραῖ, στὴν ὁποία εἶχε ὑποταχθεῖ κατὰ τὰ νεανικά του χρόνια, καὶ ἔκανε τὴ στροφή, ποὺ τὸν ἔφερε στὴ γλωσσικὴ, πνευματικὴ καὶ θρησκευτικὴ συντήρηση (βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Ὁ Κοραῖς καὶ ἡ Ἐποχὴ του*, ὅ.π., σ. 53-55). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καθαρεύουσα στοὺς Λόγους τοῦ Οἰκονόμου εἶναι ἔκδηλα καὶ ἄλλα ἀντισολωμικὰ στοιχεῖα (τῆς ὀριμότητος τοῦ Σολωμοῦ) ὅπως ἡ πολυλογία, ἡ μακρολογία, οἱ συχνὲς ἐπαναλήψεις. Ὡστόσο εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι δὲν ἔλειψε ὁ παραλληλισμὸς — σὲ εἰρύτερο ἐπίπεδο — τοῦ Κ. Οἰκονόμου μὲ τὸν Διονύσιο Σολωμό: «Τριλογία ἱερὰ καὶ ἀθάνατος. Ὁ μὲν Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, Ἄγγελος ταξιάρχης τῆς Ὀρθοδόξου ἡμῶν Πίστεως καὶ φωτεινὸς ῥήτωρ τῆς Ἐκκλησίας μας, κλείει τὴν πρόδρομον θρησκευτικὴν Ἑλλάδα ὁ δὲ Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, Ἄγγελος ταξιάρχης τοῦ κατὰ βαρβάρων Ἀγῶνος μας, κλείει τὴν πρόδρομον πολεμικὴν Ἑλλάδα, ὁ δὲ Διονύσιος Σολωμός, Ἄγγελος ταξιάρχης τῆς Ἐθνικῆς ποιήσεώς μας, κλείει τὴν πρόδρομον Καλλιτεχνικὴν Ἑλλάδα» («Οἱ κατὰ τὴν κηδεῖαν καὶ ταφὴν τοῦ Οἰκονόμου ἐκφωνηθέντες λόγοι. II. Ὁ ὑπὸ τοῦ [Ἀνδρέου] Ρηγοπούλου ἐκφωνηθεὶς ἐπιτάφιος λόγος», π. *Ἐκκλησία*, ὅ.π., σ. 523). Σημειώ- νομε ἀκόμη ὅτι ὁ Σολωμὸς ἔχει κάποια σχέση καὶ μὲ τὸ ρητορικὸ λόγος: στὰ νεανικά του χρόνια εἶχε ἐκφωνήσει δύο λόγους, ἐπικήδειο σὲ συσπουδαστὴ του (1820) καὶ ἐπιμνημόσυνο (ἐγκώμιο) στὸν ποιητὴ Φώσκολο (1827). Βλ. Διονυσίου Σολωμοῦ, *Ἄπαντα*, Παράρτημα, *Ἱταλικά (ποιήματα καὶ πεζά)*, μετάφραση Λίνου Πολίτη μὲ συνεργασία Γ. Ν. Πολίτη, Ἰκαρὸς [Ἀθήνα] 1960, σ. 65-70, 76-97 καὶ 132-137.

14. ὅ.π., σ. 133· Θ. Σπεράντσας, σ. 142.

15. Τὴν ἴδια θεματικὴ εἰκόνα μὲ τὶς ἴδιες ὁμοιότητες (νοηματικὴ καὶ λεκτικὴ) θὰ χρησιμοποιοῦσε πολὺ ἄργότερα (1847-1857) ὁ Σολωμὸς καὶ στὸ ποίημά του «Τὸ Ἑλλη- νικὸ καραβάκι», γραμμένο σὲ ἰταλικὴ γλῶσσα: «Τὸ τρανὸ ἀρχοντόπουλο ρώτησε: "Ποῦ πᾶς;" Καὶ τοῦ λέει τὸ ξαρμάτωτο τὸ καραβάκι: "Πηγαίνω ἀπὸ τὴ μιὰ θάλασσα στὴν ἄλλη". "Σταμάτα εὐθὺς κι ἀκολούθαμε ὅπου σὲ τραβήξω, ἐσὺ ποῦ ἀπὸ τὴ μιὰ στὴν ἄλλη θάλασσα πηγαίνεις". Μιὰ στιγμή ἦταν ἐκεῖνη, μιὰ στιγμή μονάχα· μὰ τότε οὔτε πιά στεριά οὔτε θάλασσα οὔτε οὐρανὸς οὔτε κανεῖς Θεὸς ἐκεῖ· μόνο ἡ Λευτεριά ὀλόβολη στηνόταν μὲς στὰ στήθη ἐκεῖνα» (Μετάφραση Λίνου Πολίτη μὲ συνεργασία Γ. Ν. Πολίτη, ὅ.π., σ. 98). Ἐδὼ ἔχοιμε ἐπιπλέον τὴν ὁμοιότητα τῆς φράσης «μιὰ στιγμή ἦταν ἐκεῖνη, μιὰ στιγμή μονάχα», μὲ τὴν ἀντίστοιχη φράση ἀπὸ τὴν παραπάνω περικοπὴ τοῦ Λόγου τοῦ Οἰκονόμου: «Ὁλος ὁ αἰὼν συνεσταλμένος εἰς μίαν καὶ μόνην, τὴν τῆς μάχης στιγμήν».

‘Ο συσχετισμὸς τῶν παραπάνω παραθεμάτων ἐκλόνισε τὴν ἀρχική μου σκέψη, ὅτι δηλ. δὲν ἤμπορεῖ νὰ ὑπάρχει σχέση ἀνάμεσα στὸ Λόγο τοῦ Οἰκονόμου καὶ στὸν Ὑμνο τοῦ Σολωμοῦ. Ἐδῶ πλέον ἔχουμε μιὰ τέτοια ὁμοιότητα, πὺλ λὲς ὅτι ὁ ἕνας ἀντιγράφει τὸν ἄλλον.

5. Συνεχίζοντας τὴν περιγραφή τῆς μάχης ὁ Οἰκονόμος προβάλλει μὲ τὸ Λόγο του εἰκόνες ὡμοῦ ρεαλισμοῦ: «Ἐδῶ σπαρταροῦσι χεῖρες καὶ πόδες, ἐκεῖ ἀχνίζουσι καρδία καὶ σπλάχνα, ἀλλοῦ κυλίσονται σωμαμάτων, ὡς δένδρων, κορμοί, καὶ παρέκει σφενδονίζονται κεφαλαὶ χάσκουσι εἰσέτι φοβερῶς κατὰ τοῦ φονέως»¹⁶.

“Ομοιες εἰκόνες προβάλλει μὲ ὡμὸ ρεαλισμὸ καὶ ὁ Σολωμὸς στὶς στροφὲς 64 καὶ 65 τοῦ Ὑμνου:

Κοῖτα χέρια ἀπελπισμένα
Πῶς θερίζουνε ζωές!
Χάμου πέφτουνε κομμένα
Χέρια, πόδια, κεφαλές,

Καὶ παλάσκες καὶ σπαθία
Μὲ ὀλοσκόρπιστα μυαλά,
Καὶ μὲ ὀλόσχιστα κρανία
Σωθικὰ λαχταριστά.

Καὶ στὰ παραπάνω παραθέματα ἀπὸ τὸ Λόγο τοῦ Οἰκονόμου καὶ ἀπὸ τὸν Ὑμνο τοῦ Σολωμοῦ οἱ νοηματικὲς καὶ οἱ φραστικὲς ὁμοιότητες εἶναι ὀλοφάνερες. Οἱ θεματικὲς εἰκόνες εἶναι ἴδιες. Τὸ ἀποτελεσμα γιὰ τὸν ἀναγνώστη ἢ τὸν ἀκροατὴ εἶναι τὸ ἴδιο. Τὸ ἔχει καθορίσει ὁ Οἰκονόμος, ὅπως σημειώσαμε στὴν ἀρχή: τὸ θέαμα τοῦ πολέμου «εἶναι δεινὸν καὶ τὰ παρεπόμενα δεινὰ καὶ ἐλεεινὰ».

6. Σημειώνουμε ἀκόμη μερικὲς ἄλλες ὁμοιότητες-ἀντιστοιχίες:
α) *Οἰκονόμος*: «Σώματα καλὰ καὶ γεναῖα, ὡς δένδρα ὑψηλά, καταπίπτουσι, βαρυστένακτα καὶ ἄλλα συσσωρεύονται ἄλλεπάλληλα, ὡς ἀσταχύων δράγματα εἰς τοὺς ἄλωνας»¹⁷.

Σολωμὸς (Ὑμνος, στρ. 51):

Τόσα πέφτουνε τὰ θερισμένα
ἀστάχια εἰς τοὺς ἀγρούς·
Σχεδὸν ὅλα ἐκεῖα τὰ μέρη
Ἐσκεπάζοντο ἀπ’ αὐτούς¹⁸.

16. ὁ.π., σ. 134· Θ. Σπεράντσας, σ. 143.

17. ὁ.π., σ. 134· Θ. Σπεράντσας, σ. 143.

18. Σημειώνουμε τὴ γνώμη ὅτι ἡ εἰκόνα τῆς στρ. 51 τοῦ Ὑμνου μὲ τὰ θερισμένα στάχια κτλ. ἔχει τὴν πηγὴ τῆς στῆν Ἰλιάδα τοῦ Ὀμήρου: «Ἀναπλάττει» τοὺς στίχ. Λ 67-71. Βλ. Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, *Ὁ Σολωμὸς καὶ οἱ Ἀρχαῖοι*, Ἀθήνα 1943, σ. 18.

- β) *Οικονόμος*: «Μογγύζουσιν ἐλεεινῶς οἱ τραυματισμένοι καὶ ψυχορραγοῦσιν ὑπὸ τοὺς πόδας τῶν ἵππων»...

Σολωμός ("Ὑμνος, στρ. 108):

Σφαλερὰ τετραποδίζουσιν

Πλήθος ἄλογα[...]

Καὶ πατοῦν εἰς τὰ κορμιά.

- γ) *Οικονόμος*: «Κρουνοὶ καὶ ρεῖθρα θερμῶν αἱμάτων μεθύουσι τὴν γῆν»...

Σολωμός ("Ὑμνος, στρ. 72):

Σάν ποτάμι τὸ αἷμα ἐγίνη

Καὶ κυλάει στὴ λαγκαδιά,

Καὶ τὸ ἄθῳ χόρτο πίνει

Αἷμα ἀντὶς γιὰ τὴ δροσιά.

- δ) *Οικονόμος*: «καὶ τὰ τέκνα παρέρχονται δακρύοντα πρὸς τοὺς πεσόντας γονεῖς, οἵτινες ἐκτείνοντες τοὺς νεκρούμενους αὐτῶν βραχίονας μετὰ φωνῆς σβυνομένης καὶ δυόντων ὀμμάτων--- Ἐδῶ τρέχουσιν ἐξάγοντες οἱ συγγενεῖς ἢ φίλοι τὸν συστρατιώτην ἡμιθανῆ, καὶ μόλις ἀνορθοῦντα τὴν κεφαλὴν, νὰ καθιερώσῃ τὸ ἔσχατον βλέμμα καὶ πνεῦμα εἰς τὸν δημιουργὸν του»¹⁹.

Σολωμός ("Ὑμνος, στρ. 109, 110):

Ποῖος στὸ σύντροφον ἀπλώνει

Χέρι, ὥσάν νὰ βοηθηθεῖ·

Ποῖος τὴ σάρκα του δαγκώνει

Ὅσο ὅπου νὰ νεκρωθεῖ·

Κεφαλὲς ἀπελπισμένες,

μὲ τὰ μάτια πεταχτὰ

Κατὰ τ' ἄστρα σηκωμένες

Γιὰ τὴν ὕστερη φορὰ.

Β'

Σὲ ἓναν ἄλλο Λόγο, ἀπὸ ἐκείνους ποὺ εἶπε ὁ Κ. Οἰκονόμος στὴν ἐλληνικὴ ἐκκλησίᾳ τῆς Ὁδησοῦ στὰ χρόνια 1821-1822²⁰, διαβάζου-

19. Γιὰ τὰ τρία παραθέματα τοῦ Κ. Οἰκονόμου βλ. ὅ.π., σ. 134· Θ. Σπεράντσας, σ. 143.

20. «Λόγος περὶ φιλογενείας. (Ἐξεφωνήθη ἐν τῇ Γραικικῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ὁδησοῦ, μνημοσύνου τελουμένου τοῦ αἰοδίου πρίγκηπος Δημητρίου Μουρούζη, κατὰ τὴν 26 Ὀκτωβρίου 1821)», ὅ.π., σ. 63-104· Θ. Σπεράντσας, σ. 69-112.

με: «Ἡ πατρίς τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τῆς σοφίας καὶ τῆς ἀνδρίας καὶ ἀρετῆς», ἐννοεῖ τὴν Ἑλλάδα, «ἀφ' οὗ τοσούτους χρόνους ἐβασανίσθη ὑπὸ τὸ σιδηροῦν σκῆπτρον τῆς ἀσεβείας», ἐννοεῖ τὴν Τουρκοκρατία, «ἀντιπαλαίει σήμερον πρὸς τὰς φάλαγγας τοῦ θανάτου. Οἱ ἐκλεκτοὶ τῆς Ἐκκλησίας υἱοὶ μονομαχοῦσι πρὸς τὰ λυσῶντα τέκνα τῆς Ἀγαρ»²¹.

Ἡ περικοπὴ αὐτὴ ἔχει ἐσωτερικὴ νοηματικὴ καὶ κάποια φραστικὴ ἀντιστοιχία, ἀκόμη καὶ τὴν ἴδια δομὴ μὲ τὶς στροφῆς 3-15 τοῦ «Ὑμνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» τοῦ Δ. Σολωμοῦ: στίς στροφῆς αὐτὲς ὁ Σολωμὸς — ὅπως καὶ ὁ Οἰκονόμος — κάνει πρῶτα μιὰ ἀναδρομὴ στὸ παρελθόν (Τουρκοκρατία) καὶ προβάλλει ποιητικὰ ὡς καταστάσεις τῆς Ἐλευθερίας - Ἑλλάδας τὰ βāsana, τὰ μαρτύρια καὶ τὶς ἐλπίδες τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων. Ἐπειτα (στρ. 15) μὲ μιὰ ἐντονὴ ἀντίθεση προβάλλει τὸ ἐπαναστατικὸ παρόν:

Ναί· ἀλλὰ τώρα ἀντιπαλεῦει
Κάθε τέκνο σου μὲ ὁρμή,
Ποὺ ἀκατάπαυστα γυρεῦει
Ἡ τὴ νίκη ἢ τὴ θανή.

Γ'

Στίς παραπάνω ὁμοιότητες προσθέτουμε τὰ ἐπόμενα στοιχεῖα ἀπὸ ἓναν ἄλλο Λόγο τοῦ Οἰκονόμου, τῆς ἴδιας χρονολογίας (1821): τὸν «Προτρεπτικὸν πρὸς τοὺς Ἕλληνας»²². Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀποκοῦν σαφέστερη σημασία γιὰ τὸ θέμα μας ἂν ἐνταχθοῦν, συνδυασθοῦν καὶ συνεκτιμηθοῦν μὲ τὴ συνολικὴ εἰκόνα:

Στὸν «Προτρεπτικὸν» ὁ Οἰκονόμος ἀπευθύνεται στοὺς Ἕλληνες, ποὺ ἔχουν ἐπαναστατήσῃ γιὰ νὰ ἀποκτήσουν τὴν ἐλευθερίαν τοὺς (1821). Τοὺς λέει καὶ ἄλλα καὶ τὰ ἀκόλουθα: «Ἀλλ' ὦ Ἕλληνες! προσέχετε μὴ δώσετε βεβαίως λαβὰς εἰς δυσφημίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ ὀνόματος» --- «οἱ ἐχθροὶ τῆς ἐλευθερίας σας» --- «τί δὲν θέλουσι γράψῃ, καὶ τί δὲν θέλουσι κάμῃ, ὅταν (ὃ μὴ γένοιτο) λάβωσιν ἐκ τῆς διαγωγῆς σας δικαίας δυσφημιῶν ἀφορμὰς; Δὲν ἐξεύρω ποῖα γλῶσσα φθονερὰ διεσύρισεν εἰς πολλὰ μέρη τῆς Εὐρώπης ὅτι εἰς τὸν Ἑλληνικὸν στόλον διχόνοια ἐπικρατεῖ», ὅτι γενικὰ στοὺς Ἕλληνες ἔχουν ἐκδηλωθεῖ ὅλα τὰ ἀνθρώπινα πάθη: ἡ ἀπειθία, ἡ ἀρπακτικὴ διάθεση, ἡ

21. ὁ.π., σ. 72· Θ. Σπεράντσας, σ. 79.

22. «Προτρεπτικὸς πρὸς τοὺς Ἕλληνας», ὁ.π., σ. 221-310. Σὲ ὑποσημείωση (σ. 221): «Οὗτος ὁ λόγος πρῶτος πάντων γραφείας ἐπέμφθη πρὸς τοὺς Ἕλληνας τῷ 1821. Ὁκτώβρ. α'»· Θ. Σπεράντσας, σ. 237-330.

ἀλληλοδιαμάχη, ἡ σπουδαρχία, ἡ διαμάχη γιὰ τὰ «πρωτεῖα» κ.τ.λ.²³

Τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ Οἰκονόμου εἶναι δυνατό, νομίζω, μὲ κάποια λογικὴ ἀναγωγή, νὰ συσχετιστοῦν μὲ τὶς στροφές 114-147 τοῦ Ὑμνου, σὲ γενικότερο, βέβαια, νοηματικὸ ἐπίπεδο, χωρὶς ὅμως νὰ λείπουν καὶ φραστικές ἀντιστοιχίες: ὅταν ἡ ἐκδήλωση τῶν παθῶν γίνεи «βεβαία», ἡ «δυσφημία» τῶν Ἑλλήνων θὰ εἶναι ἔργο δικό τους. Δὲν θὰ φταίει τότε ἡ «φθονερὴ γλῶσσα» τῶν ξένων (τὸ «στόμα ὁποῦ φθονάει», στρ. 146 τοῦ Ὑμνου), ἀλλὰ οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες, ποὺ θὰ ἔχουν δώσει μὲ τὴ διαγωγή τους «δικαίαις δυσφημιῶν ἀφορμάς». Ἔτσι, ἂν ἐκδηλωθοῦν αὐτὰ τὰ πάθη, «τὰ ξένα ἔθνη» μὲ τὸ δίκιο τους καὶ «ἀληθινὰ» σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση θὰ «εἰποῦν στὸ στοχασμό τους» γιὰ τοὺς Ἕλληνες: «Δὲν τοὺς πρέπει ἐλευθερίᾳ» (στρ. 147 τοῦ Ὑμνου).²⁴

Αὐτὸ θέλει νὰ ἀποτρέψει ὁ Οἰκονόμος. Γι' αὐτὸ προτρέπει τοὺς Ἕλληνες νὰ προσέξουν μήπως ἀνάψει στὰ στήθη τους «ὁ φοβερός τῆς κακοηθείας πόλεμος», ὁ «φθοροποιὸς» γιὰ τὴν πατρίδα πόλεμος τῶν παθῶν: «Διότι καὶ τὰ ὅπλα καὶ τοὺς βραχίονας τῶν υἱῶν αὐτῆς [τῆς πατρίδος] ἔξαφνα θέλει τοὺς καταναγκάσει ἡ ἐπάρατος διχόνοια, νὰ τὰ μεταχειρισθῶσιν αὐτοὶ καθ' ἑαυτῶν»²⁵. Τὸ ἴδιο κάνει καὶ ὁ Σολωμός: Προτρέποντας καὶ συμβουλεύοντας, μὲ τὸ στόμα τῆς «θεᾶς» Ἐλευθερίας, τὰ παλληκάρια ποὺ πολεμοῦν τονίζει ὅτι «ἡ Διχόνοια ἡ δολερὴ» μπορεῖ νὰ παραπλανήσῃ τοὺς Ἕλληνες καὶ νὰ τοὺς ὀδηγήσῃ σὲ ἀδελφοκτόνο πόλεμο. Τότε τὸ «στόμα ὁποῦ φθονάει» (ἡ «φθονερὴ γλῶσσα» τῶν ξένων) θὰ εἰπεῖ «πῶς τὸ χέρι» τῶν Ἑλλήνων «κτυπάει τοῦ ἀδελφοῦ τὴν κεφαλὴ» (Ὑμνος, στρ. 144-146). Ἔτσι πάλι, σὲ εἰδικότερο τώρα ἐπίπεδο, «τὰ ξένα ἔθνη» θὰ «εἰποῦν στὸ στοχασμό τους» γιὰ τοὺς Ἕλληνες (Ὑμνος, στρ. 147):

Ἐὰν μισοῦνται ἀνάμεσό τους

Δὲν τοὺς πρέπει ἐλευθερίᾳ

Καὶ συνεχίζει ὁ Οἰκονόμος: «Μακράν, ὦ ἄνδρες, ἀπὸ μέσου σας πᾶσα διχόνοια, καὶ ταύτης τὰ πρῶτιστα αἷτια, ἡ φιλοπρωτία καὶ ἡ πλεονεξία. Ὅχι μόνον ὁ τύραννος, Ἕλληνες, ἀλλὰ καὶ πολλοὶ τινες ἄλλοι φθονοῦντες τὴν δόξαν τῆς Ἑλλάδος, τίποτ' ἄλλο δὲν εὐχονται, καὶ τίποτ' ἄλλο δὲν προσμένουσι εἰ μὴ τὴν διχονοιάν σας. Ὀνειρεύονται καὶ μαντεύουσι, ὅτι θέλει ἀνάψει ἐν τῷ μέσῳ σας ἡ πυρκαϊὰ τῆς

23. ὁ.π., σ. 286-287· Θ. Σπεράντσας, σ. 305.

24. Ὁ «λογικὸς» αὐτὸς συσχετισμὸς, ἀντίθετος στὸν αὐθορημητισμὸ τοῦ Ὑμνου, πρέπει νὰ συνεκτιμηθεῖ μὲ τὰ ἀμέσως ἐπόμενα.

25. ὁ.π., σ. 288· Θ. Σπεράντσας, σ. 307.

φιλοπρωτίας»²⁶. Τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ Οἰκονόμου θυμίζουν πάλι τὴ στροφὴ 144 τοῦ Ὑμνου (καὶ τὰ ἐπακόλουθά της):

Ἡ Διχόνοια ποὺ βαστάει
Ἐνα σκῆπτρο ἢ δολερή·
Καθενὸς χαμογελάει,
Πάρ' το, λέγοντας, καὶ σύ.²⁷

Δ'

Ἡ συνολικὴ θεώρηση καὶ ἐκτίμηση τῶν στοιχείων ποὺ παρουσιάζουμε (θεματικὲς νοηματικὲς καὶ μορφολογικὲς ὁμοιότητες) «νομιμοποιεῖ», πιστεύουμε, τὸ συσχετισμὸ στροφῶν ἢ στίχων τοῦ «Ὑμνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» τοῦ Δ. Σολωμοῦ μὲ περικοπὲς ἀπὸ Λόγους τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου²⁸. Δηλ. ἐπιτρέπει νὰ φτάσουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ συσχετισμὸς αὐτὸς δὲν εἶναι αὐθαίρετη εἰκασία ἢ ἀποτέλεσμα λαθεμένων ἐντυπώσεων καὶ ἐκτιμήσεων, ἀλλὰ διαπίστωση τεκμηριωμένη. Ἐτσι προβάλλει μόνον τοῦ τὸ ἐρώτημα: Τί συμβαίνει σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι; Ὑπάρχουν οἱ ἀκόλουθες ἐκδοχές:

Ἐπίδραση²⁹, μὲ ἓνα ἢ περισσότερα ἔργα, τοῦ ρήτορα στὸν ποιητὴ ἢ τοῦ ποιητὴ στὸ ρήτορα. Ἡ ἐπίδραση, ὡς ἀποτέλεσμα, κλιμακώνεται ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἀπήχηση ὡς τὴν ἀνάπλαση. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις φτάνει ὡς τὴν ταύτιση.

Ἡ ἐκδοχὴ αὐτὴ ἐπιβάλλει νὰ στρέψουμε τὴ διερεύνησή μας πρὸς δύο κατευθύνσεις, ποὺ προσδιορίζονται ἀπὸ ἀντίστοιχες προϋποθέσεις.

Πρώτη προϋπόθεση: Ὁ Οἰκονόμος κατὰ τὴ δημοσίευσή τῶν Λόγων τοῦ τὸ 1833 διατήρησε, τουλάχιστον στὰ σημεῖα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν, τὴν πρώτη καὶ γνήσια μορφή τους, δηλ. τὴ μορφή ποὺ εἶχαν

26. ὁ.π., σ. 288-289· Θ. Σπεράντσας, σ. 306-307.

27. Ὑπάρχει, βέβαια, ἀντιστροφή στὸ νόημα: ἐνῷ γιὰ τὸν Οἰκονόμο ἡ «φιλοπρωτία» εἶναι «πρώτιστον αἷτιον» τῆς διχόνοιας, γιὰ τὸν Σολωμὸ τὸ «σκῆπτρο» ποὺ προσφέρει ἡ Διχόνοια, ἀνάβει τὴν πυρκαϊὰ τῆς φιλοπρωτίας (καὶ συγχρόνως τὴν ἐκφράζει). Εἶναι δηλ. ἀποτέλεσμα τῆς διχόνοιας. Ἡ νοηματικὴ ἀντιστροφή δὲν ἀποκλείει τὸ συσχετισμὸ.

28. Ἴσως δὲ θὰ ἦταν περιττὸ νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ Ὑμνος σὲ γενικὸ ἐπίπεδο ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ καὶ μὲ ἓναν ἄλλο λόγο τοῦ Οἰκονόμου. Εἶναι ὁ «Λόγος ἐπιτάφιος εἰς τὸν αἰμὴνηστον Πατριάρχην Κωνσταντινιπόλεως Γρηγόριον. (Ἐβρέθη ἐν Ὁδησσῷ ἐν τῇ Ῥωσικῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Μεταμορφώσεως τῇ 19 Ἰουνίου 1821)», ὁ.π., σ. 1-16· Θ. Σπεράντσας, σ. 1-17. Καὶ ὁ Σολωμὸς ἔχει ἀφιερῶσει στὸ θάνατο τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου τὶς στρ. 132-138 τοῦ Ὑμνου.

29. Χρησιμοποιῶ τὸν ὅρο «ἐπίδραση» μὲ γενικότερη σημασία.

κατά την (ἀρχική) γραφή ή την ἐκφώνησή τους. Μὲ βάση αὐτὴ τὴν προϋπόθεση τὸ πρότυπο ἦταν οἱ Λόγοι τοῦ Οἰκονόμου γιατί προηγήθηκαν χρονολογικά. Ἡ ἐκφώνηση τῶν Λόγων ἐγίνε στα χρόνια 1821-1822, ἐνῶ ἡ σύνθεση τοῦ Ὑμνου ἐγίνε κατὰ τὸ 1823. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Σολωμὸς δέχτηκε (δημιουργικά, βέβαια) πλεῖστες ἐπιδράσεις μὲ ποικίλη προέλευση: ἀπὸ τὴ γνωριμία του μὲ τὴν ἀρχαιότητα (ἐλληνική καὶ λατινική), ἀπὸ τὴ γνωριμία του μὲ τὴν Ἁγία Γραφή, μὲ τὸν πνευματικὸ κόσμο τῆς Εὐρώπης, μὲ τὸ νεοελληνικὸν κόσμον... Για νὰ δεχτοῦμε ὅμως ὅτι ὁ Σολωμὸς κατὰ τὴ σύνθεση τοῦ Ὑμνου ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τοὺς παραπάνω Λόγους τοῦ Οἰκονόμου πρέπει πρῶτα νὰ βεβαιωθοῦμε ὅτι προηγουμένως εἶχε γνωρίσει καὶ εἶχε μελετήσει αὐτοὺς τοὺς Λόγους. Πῶς ὅμως; Οἱ Λόγοι τοῦ Οἰκονόμου «Περὶ συνεισφορᾶς», «Περὶ φιλογενείας», καὶ «Προτρεπτικὸς πρὸς τοὺς Ἕλληνας» δημοσιεύθηκαν τὸ 1833³⁰, δηλ. δέκα χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τὴ σύνθεση τοῦ Ὑμνου (Μάιος 1823). Ὡστόσο ἀπὸ τοὺς Λόγους τοῦ Οἰκονόμου ποὺ περιέχονται στὴν ἐκδοση τοῦ 1833, ὁ Ἐπιτάφιος στὸν Πατριάρχη Γρηγόριο εἶχε δημοσιευθεῖ τὸ 1821, χωριστά, σὲ ἰδιαίτερο φυλλάδιον³¹, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημειώνεται στὴν ἐκδοση τοῦ 1833. Δὲν γνωρίζω ἂν καὶ ἄλλος ἢ ἄλλοι ἀπὸ ἐκείνους τοὺς Λόγους εἶχαν δημοσιευθεῖ ἐνωρίτερα ἀπὸ τὴ συνολικὴ ἐκδόσή τους κατὰ τὸ 1833 καὶ εἰδικότερα πρὶν ἀπὸ τὸ Μάιο τοῦ 1823³². Μιὰ ἀξιόλογη πληροφορία γιὰ τὸν «Προτρεπτικὸν πρὸς τοὺς Ἕλληνας» μᾶς δίνει ἡ ἐκδοση τοῦ 1833: σὲ ὑποσημείωση τῆς σ. 221 ἀναγράφεται: «Οὗτος ὁ λόγος πρῶτος πάντων γραφεὶς ἐπέμφθη πρὸς τοὺς Ἕλληνας τῷ 1821. Ὁκτωβρίου α΄»³³. Προβάλλει ὅμως τὸ ἐρώτημα: πῶς, μὲ ποιοὺ τρόπο καὶ μὲ ποιά μορφή

30. Τὴ βιβλιογραφικὴ ἔνδειξη ἔχουμε σημειώσει παραπάνω, σημ. 2.

31. *Λόγος ἐπιτάφιος εἰς τὸν ἀείμνηστον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον. Ἐκφωνηθεὶς ἐν Ὁδησσῷ ἐν τῇ Ῥωσικῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Μεταμορφώσεως τῇ 19 Ἰουνίου 1821* ὑπὸ Κωνσταντίνου Πρεσβυτέρου καὶ Οἰκονόμου. Τυπωθεὶς διὰ Ὑψηλοῦ Ὁρισμοῦ. Ἐν Πετρούπολει ἐν τῇ τυπογραφίᾳ Ν. Γρέτς αἰκα». Ὁ τίτλος καὶ τὸ κείμενο στὴν ἐλληνικὴ καὶ στὴ Ῥωσικὴ γλῶσσα. Μὲ τὸν ἴδιο τίτλο ἐκδόθηκε σὲ ἰδιαίτερο φυλλάδιον στὴν ἐλληνικὴ καὶ στὴ Ῥωσικὴ γλῶσσα καὶ «ὑπὸ Νικολάου Β. Γκούστη. Ἐν Μόσκβᾳ 1821».

32. Στὴν ἐκδοση τοῦ 1833 δὲν ὑπάρχει ἀναφορὰ σὲ προηγούμενη δημοσίευση. Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Οἰκονόμο (Σάθας, Γούδας, Μπαλάνος, κ.ἄ.) δὲν μᾶς δια φωτίζει ρητὰ σ' αὐτὸ το σημεῖο, ὁδηγεῖ ὅμως σὲ ἀρνητικὸ συμπέρασμα. Στὴν *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία* Δ. Γκίνης-Β. Μέξα, τ. Α' (1800-1839), Ἀθῆναι 1939, δὲν σημειώνονται στα χρόνια 1821-1825 ἄλλες ἐκδόσεις Λόγων τοῦ Οἰκονόμου ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τοῦ Ἐπιταφίου στὸν Πατριάρχη Γρηγόριο Ε'. Τὸ ἴδιο καὶ στα συμπληρώματα σ' αὐτὴ τὴ βιβλιογραφία ποὺ ἔχουν δημοσιευθεῖ στὸ π. *Ἐρανιστής*, τ. Α', 1963 ἕως καὶ τ. ΙΕ', 1978-1979.

33. Ἡ ὑπογράμμιση, δική μας.

(χειρόγραφος ή τυπωμένος) και σε ποιους Έλληνες «επέμφθη» αυτός ο Λόγος. Δεν έχω υπόψη μου στοιχεία που δίνουν απάντηση σ' αυτό το σύνθετο ερώτημα (αν βέβαια υπάρχουν τέτοια στοιχεία). Άλλα και αν ακόμη ήταν βέβαιο ότι οι τρεις Λόγοι του Οικονόμου («Περὶ συνεισφορᾶς», «Περὶ φιλογενείας», «Προτρεπτικός πρὸς τοὺς Έλληνες») είχαν δημοσιευθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸν Μάιο τοῦ 1823, πάλι δὲ θὰ μπορούσαμε νὰ εἰποῦμε μὲ βεβαιότητα ὅτι ἐπηρέασαν τὴν ἔμπνευση τοῦ Σολωμοῦ κατὰ τὴ σύνθεση τοῦ Ὕμνου γιατί θὰ μᾶς ἔλειπε μιὰ βασικὴ προϋπόθεση: ἡ βεβαιότητα ὅτι οἱ Λόγοι τοῦ Οἰκονόμου εἶχαν φτάσει στὰ χέρια τοῦ Σολωμοῦ καὶ — ἀκόμη — ὅτι ὁ Σολωμὸς τοὺς εἶχε μελετήσει.

Δεύτερη προϋπόθεση: Ὁ Οἰκονόμος κατὰ τὴ δημοσίευση τῶν Λόγων τοῦ 1833 δὲ διατήρησε στὰ σημεῖα που μᾶς ἐνδιαφέρουν τὴν πρώτη καὶ γνήσια μορφή τους, ἀλλὰ ἔκανε σ' αὐτοὺς μεταβολές, ὥστε ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ Ὕμνου. Στὴν περίπτωση αὐτὴ πρέπει νὰ διερευνήσουμε τὴν ἀντίστροφη ἐκδοχή, δηλ. τὴν ἐκδοχὴ ὅτι τὸ πρότυπο ἦταν ὁ Ὕμνος.

Σὲ μιὰ τέτοια διερεύνηση μᾶς διαφωτίζει ὡς ἓνα σημεῖο τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Κ. Οἰκονόμου, ποὺ φυλάσσεται στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.³⁴ Σ' αὐτὸ τὸ Ἀρχεῖο υπάρχουν χειρόγραφοι σὲ ἓνα ἀκέφαλο τετράδιο μαζί μὲ ἄλλους καὶ οἱ τρεῖς ἀπὸ τοὺς Λόγους τοῦ Οἰκονόμου, ποὺ ἐνδιαφέρουν τὸ θέμα μας³⁵: α) «Προτρεπτικός πρὸς τοὺς Έλληνες» (σ. 18-68), β) «Περὶ Φιλογενείας» (σ. 69-106) καὶ γ) «Περὶ συνεισφορᾶς» (σ. 107-149). Ἡ γραφὴ δὲν εἶναι τοῦ Κ. Οἰκονόμου. Στους δύο πρώτους Λόγους (α, β) υπάρχουν λίγες διορθώσεις καὶ πολλὲς προσθήκες. Στὸν τρίτο Λόγο, «Περὶ συνεισφορᾶς», υπάρχουν ἐλάχιστες διορθώσεις καὶ προσθήκες μὲ τὸ χέρι τοῦ Κ. Οἰκονόμου.

Στὸ Ἀρχεῖο υπάρχουν ἀκόμη, γραμμένα ἀπὸ τὸν Κ. Οἰκονόμου, δύο χωριστὰ χειρόγραφα τοῦ λόγου «Περὶ φιλογενείας», χωρὶς διορθώσεις καὶ προσθήκες³⁶. Στὸ κείμενο τοῦ πρώτου χειρογράφου (ἀριθ. 4) ἔχουν ἐνσωματωθεῖ οἱ προσθήκες καὶ οἱ διορθώσεις, ποὺ ἔκανε ὁ Οἰκονόμος στὸ κείμενο τοῦ ἴδιου λόγου ποὺ ὑπάρχει στὸ τετράδιο.

34. Δ.Σ. Μπαλάνος, «Ἀρχεῖον Κωνσταντίνου καὶ Σοφοκλέους Οἰκονόμου», *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. ΚΓ', Ἀθήνα 1948, σ. 405-417. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴ θέση τὸν Διευθυντὴ τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Λ. Βρανούση καὶ τοὺς συνεργάτες του γιατί μὲ διευκόλυναν στὴν ἔρευνα τοῦ Ἀρχείου.

35. Ἀρχεῖο Κ. Οἰκονόμου, Φάκελος XXVII, ἀριθ. 3.

36. Φάκελος XXVII, ἀριθ. 4 καὶ 4α.

Ἄρα τὸ χωριστὸ αὐτὸ χειρόγραφο εἶναι μεταγενέστερο ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τετράδιο³⁷. Τὸ κείμενο τοῦ δευτέρου χειρόγραφου (ἀριθ. 4α) εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἴδιο μὲ τὸ ἀρχικὸ κείμενο (δηλ. χωρίς διορθώσεις καὶ προσθήκες) τοῦ λόγου «Περὶ φιλογενείας», ποὺ ὑπάρχει στὸ τετράδιο³⁸.

Στὸ Ἀρχεῖο ὑπάρχει ἀκόμη, σὲ χωριστὸ χειρόγραφο, γραμμένον ἀπὸ τὸν Κ. Οἰκονόμο, καὶ μὲ ἐλάχιστες διορθώσεις καὶ προσθήκες ὁ λόγος «Προτρεπτικὸς πρὸς τοὺς Ἑλληνας»³⁹. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ εἶναι μεταγενέστερο ἀπὸ τὸ τετράδιο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ διορθώσεις στὴ γλώσσα τοῦ κειμένου του.

Σύμφωνα μὲ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα στὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ χειρόγραφου τετράδιου ἔχουμε τὴν παλαιότερη σωζόμενη μορφή τῶν περικοπῶν ἀπὸ τοὺς Λόγους τοῦ Οἰκονόμου, ποὺ ἔχουν ὁμοιότητες μὲ στίχους ἢ στροφές τοῦ «Ὑμνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» τοῦ Δ. Σολωμοῦ. (Τὴν ἴδια μορφή τοῦ λόγου «Περὶ φιλογενείας» ἔχουμε καὶ στὸ χειρόγραφο 4α, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω).

Τὰ χειρόγραφα αὐτὰ τῶν Λόγων τοῦ Οἰκονόμου δημιουργοῦν πολλὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ὡς τώρα μελετηθεῖ. Τὸ κυριότερο γιὰ τὸ θέμα μας εἶναι ἡ χρονολόγησή τους. Σὲ κανένα χειρόγραφο δὲν ὑπάρχει ἄμεση χρονολογικὴ ἔνδειξη γιὰ τὴ συγγραφή του. Ἡ ἔλλειψη αὐτὴ δυσκολεύει τὴ διευρεύνησή μας. Ὡστόσο ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν χειρογράφων αὐτῶν — σὲ ἀναφορὰ μόνον μὲ τὸ θέμα μας καὶ σὲ ἔκταση ποὺ καθορίζεται ἀπὸ τὰ ὅριά του — κατέληξα στὰ ἀκόλουθα συμπεράσματα:

1. Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Οἰκονόμος ἔκανε μεταβολές (διορθώσεις καὶ προσθήκες) στὴν ἀρχική, στὴ γνήσια μορφή τῶν Λόγων του⁴⁰.

37. Ἡ παραβολὴ ποὺ ἔκανα καὶ οἱ κάθε λογῆς ὁμοιότητες ἢ διαφορὲς ποὺ σημειῶνω καὶ ἐδῶ καὶ παρακάτω ἀναφέρονται κυρίως στὰ μέρη ἐκεῖνα τῶν Λόγων τοῦ Οἰκονόμου ποὺ παρουσιάζουν ὁμοιότητες μὲ τὸν Ὑμνο τοῦ Σολωμοῦ.

38. Σὲ χωριστὸ ἐξώφυλλο ἀπὸ διαφορετικὸ χαρτὶ ἀναγράφεται μὲ μελάνη: «Χειρόγραφον ἰδιόχειρον τοῦ ἐξ Οἰκονόμων Οἰκονόμου δοθέν μοι παρὰ τοῦ Κυρίου Ἀλ. Μουρούζη». Τὸ λόγο του «Περὶ φιλογενείας» εἶπε ὁ Οἰκονόμος σὲ μνημόσυνο τοῦ πρίγκηπα Δημητρίου Μουρούζη. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀντίγραφο αὐτοῦ τοῦ λόγου του ἔδωσε ὁ Οἰκονόμος στὴν οἰκογένεια Μουρούζη, κοντὰ στὸ χρόνο ποὺ ἔγινε τὸ μνημόσυνο, ὅχι πολὺ ὕστερότερα. Ἐτσι μπορεῖ νὰ φτάσουμε στὸ πιθανότατο συμπέρασμα ὅτι σ' αὐτὸ τὸ χειρόγραφο ἔχουμε τὴ γνησιότερη, ἂν ὄχι τὴν ἀρχική, μορφή τοῦ λόγου «Περὶ φιλογενείας».

39. Φάκελος XXVII, ἀριθ. 7.

40. Στὸ Ἀρχεῖο ὑπάρχει ἀντίτυπο τοῦ λόγου τοῦ Οἰκονόμου στὸν Πατριάρχη Γρηγόριο, ποὺ ἔχουμε σημειώσει παραπάνω (ἐκδ. Πετρούπολης). Ὁ Οἰκονόμος, ἔχει κάνει ἀπάνω στὸ τυπωμένο κείμενο διορθώσεις καὶ προσθήκες μὲ τὸ ἴδιο τὸ χέρι του καὶ μὲ

2. Βασική σημασία για τὸ θέμα μας ἔχει ὁ λόγος «Περὶ συνεισφορᾶς». Ἡ δημοσίευσή του τὸ 1833 πιθανότατα δὲν ἔγινε ἀπὸ τὴ μοναδική χειρόγραφη μορφή του, ποὺ ὑπάρχει στὸ Τετράδιο, ἀλλὰ ἀπὸ κάποιο ἄλλο, μᾶλλον μεταγενέστερο, χειρόγραφο. Στὸ τυπωμένο κείμενο ὑπάρχουν διαφορὲς στὴ γλώσσα καὶ ἀφαιρέσεις καὶ ἐκτεταμένες προσθήκες ποὺ εἶναι δύσκολο νὰ ἐξηγηθοῦν ὡς μεταβολὲς τῆς «τελευταίας στιγμῆς» πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκτύπωση — οἱ ἐκτενέστερες διατυπωμένες σὲ ἰδιαίτερα μικρὰ σημειώματα.

3. Ἡ προβολὴ τοῦ πολέμου διαδοχικὰ σὲ δύο ἐπίπεδα (στεργιᾶ-θάλασσα) καὶ ἡ χρῆση τῆς προστακτικῆς «ἰδοὺ» μὲ ἐπιρρηματικὴ σημασία (ὁμοιότητες μὲ τὸν Ὑμνο, ποὺ ἔχω ἐπισημάνει παραπάνω) ὑπάρχουν στὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ χειρόγραφου λόγου «Περὶ συνεισφορᾶς».

4. Ἡ περικοπὴ τοῦ λόγου «Περὶ συνεισφορᾶς» ποὺ παρέθεσα πρὸ πάνω (A3: «Ἰδοὺ τὰ δύο τῶν πολέμιων στρατεύματα [...] ὁ ἥλιος τῆς ζωῆς»), εἶναι προσθήκη του Οἰκονόμου στὸ κείμενο τοῦ χειρόγραφου λόγου του. Ἡ προσθήκη ὅμως αὐτὴ ἔχει δημοσιευθεῖ στὴν ἔκδοση τοῦ 1833 ὄχι ἀκριβῶς ὅπως εἶναι διατυπωμένη ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Οἰκονόμου, ἀλλὰ μὲ μεταβολές, κυρίως μὲ ἄλλες προσθήκες. Ἡ βασικὴ θεματικὴ εἰκόνα (τὰ ἀντίπαλα στρατεύματα) πιθανότατα ἀνήκει στὸν Οἰκονόμο, ὅς εἶναι διατυπωμένη ὡς προσθήκη. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ὅμως μὲ τὰ ὁποῖα σὲ κάποιο μεταγενέστερο στάδιο ἀνέπτυξε ἢ ἐπλούτισε τὴν εἰκόνα μὲ νέες προσθήκες καὶ μεταβολές καὶ τῆς ἔδωσε τὴ μορφή ποὺ ἔχει στὴ δημοσίευσή τοῦ 1833, μερικὰ μπορεῖ νὰ ἔχουν πηγὴ τὶς στροφές 35-39 καὶ 61 τοῦ Ὑμνου, ἄλλα ὅμως φαίνεται ὅτι ὁ Οἰκονόμος τὰ δανείστηκε ἀπὸ ἄλλη πηγὴ. (Γι' αὐτὴ γράφουμε παρακάτω).

5. Ἡ περικοπὴ ποὺ ἔχει τὴν ἴδια θεματικὴ εἰκόνα καὶ ἀναμφισβήτητη νοηματικὴ καὶ φραστικὴ ὁμοιότητα μὲ τὴ στρ. 62 τοῦ Ὑμνου (παραπάνω, στοιχεῖο μὲ ἔνδειξη A4) δὲν ὑπάρχει στὸ χειρόγραφο τοῦ λόγου «Περὶ συνεισφορᾶς». Μπορεῖ λοιπὸν νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι αὐτὴ τὴ θεματικὴ εἰκόνα καὶ ὅλα σχεδὸν τὰ στοιχεῖα, μὲ τὰ ὁποῖα ἀναπτύσσεται, τὴν πῆρε ὁ Οἰκονόμος ἀπὸ τὴ στρ. 62 τοῦ «Ὑμνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» τοῦ Δ. Σολωμοῦ καὶ τὰ πρόσθεσε στὸ Λόγο του σὲ κάποια μεταγενέστερη χρονολογία. Θεωρῶ ἀπίθανη τὴν ἐκδοχὴ ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ οἱ δύο χρησιμοποίησαν τὸ ἴδιο πρότυπο, ἀπὸ

τὶς μεταβολές αὐτὲς ἀναδημοσιεύθηκε ὁ λόγος αὐτὸς στὴν ἔκδοση τοῦ 1833. Καὶ ἂν ἀκόμη δὲν εἴχαμε τὰ παραπάνω χειρόγραφα τῶν Λόγων του, τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἦταν ἀρκετὸ νὰ μᾶς πείσει ὅτι ὁ Οἰκονόμος δὲ δυσκολευόταν καθόλου νὰ κάνει μεταβολές, καὶ μάλιστα σὲ ἀδημοσίευτους Λόγους του, ποὺ δὲν ἦταν δυνατόν νὰ θυμῶνται μὲ ἀκρίβεια ὅσοι τοὺς εἶχαν ἀκούσει κατὰ τὴν ἐκφώνησή τους.

κάποια κοινή πηγή. Πρέπει όμως να σημειώσω ότι η φράση του Οικονόμου «εις μίαν καὶ μόνην, τὴν τῆς μάχης στιγμήν», πού αντιστοιχεί στη φράση «Μιά στιγμή ἦταν ἐκείνη, μιὰ στιγμή μονάχα» ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ Σολωμοῦ «Τὸ Ἑλληνικὸ καραβάκι» (παραπάνω, στοιχείο με ἔνδειξη Α4, σημ. 15), δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρμένη ἀπὸ τὸ Σολωμό, γιατί τὸ ποίημα αὐτὸ τοποθετεῖται χρονολογικὰ πολὺ ὑστερότερα ἀπὸ τὸ 1833.

Ὅλες οἱ ἄλλες περικοπὲς καὶ ἀπὸ τοὺς τρεῖς Λόγους τοῦ Οἰκονόμου, πού ἔχουν ὁμοιότητες με στίχους ἢ σὲ στροφές τοῦ «Ὑμνου εἰς τὴν Ἑλευθερίαν» τοῦ Δ. Σολωμοῦ (βλ. παραπάνω τὶς ἔνδειξεις Α5, Α6, — α, β, γ, δ—, Β' καὶ Γ') ὑπάρχουν ὡς θεματικὲς εἰκόνες ἢ ὡς ἰδέες στὸ κείμενο τῶν Λόγων, πού διασώζονται στὸ χειρόγραφο τετράδιον. Βέβαια, ἀνάμεσα σ' αὐτὸ τὸ κείμενο καὶ στὸ ὀριστικὸ κείμενο, πού δημοσιεύτηκε τὸ 1833, ὑπάρχουν μεταβολές, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν ἀλλάζουν τὴ συνολικὴ παραστατικὴ καὶ νοηματικὴ εἰκόνα κάθε περικοπῆς. Ἀπὸ τὶς μεταβολές αὐτὲς σημειώνουμε με συντομία ὅσες ἀναφέρονται στὸ θέμα μας:

α) Περικοπὴ με τὴν ἔνδειξη Α5: Ἐπειτα ἀπὸ τὴ λέξη «σπλάχνα» στὸ χειρόγραφο ἀναγράφεται: «ἀλλοῦ σφενδονίζονται κεφαλαὶ θερισμένοι ἀπὸ τὸ δρέπανον τοῦ θανάτου». Δηλ. στὸ δημοσιευμένο κείμενο ἔχει γίνει προσθήκη μιᾶς εἰκόνας καὶ μεταβολὴ σὲ συμπλήρωμα μιᾶς ἄλλης, τῆς τελευταίας. Στὶς μεταβολές αὐτὲς μπορεῖ νὰ ἔχουμε κάποια ἀπήχηση ἀπὸ τὴ στρ. 65 τοῦ Ὑμνου.

β) Περικοπὴ με τὴν ἔνδειξη Α6,α: Στὸ χειρόγραφο ἀναγράφεται: «ὑπὸ τοὺς πόδας τῶν φονευτῶν των»· στὸ δημοσιευμένο κείμενο: «ὑπὸ τοὺς πόδας τῶν ἵππων ἢ τῶν πεζῶν φονευτῶν». Ἡ προσθήκη «τῶν ἵππων» πιθανότατα ἔχει τὴν πηγὴ τῆς στρ. 108 τοῦ Ὑμνου.

γ) Περικοπὴ με τὴν ἔνδειξη Α6,γ: Τὸ ρῆμα «ἐρυθραίνουσι», πού ὑπάρχει στὸ χειρόγραφο, ἔχει ἀντικατασταθεῖ στὸ δημοσιευμένο κείμενο με τὸ ρ. «μεθύουσι». Πιθανότατα ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ ἔχει τὴν πηγὴ τῆς στρ. 72 τοῦ Ὑμνου.

δ) Περικοπὲς με τὴν ἔνδειξη Α6,δ: Ὑπάρχουν ὅλες στὸ χειρόγραφο ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη, πού ἔχει προστεθεῖ στὸ δημοσιευμένο κείμενο τοῦ Λόγου: «καὶ μόλις ἀνορθοῦντα τὴν κεφαλὴν, νὰ καθιερώσῃ τὸ ἔσχατον βλέμμα καὶ πνεῦμα εἰς τὸν δημιουργόν του». Ἡ περικοπὴ αὐτὴ ἀντιστοιχεῖ με τὴ στρ. 110 τοῦ Ὑμνου, ἀπὸ ὅπου φαίνεται ὅτι ὁ Οἰκονόμος ἔχει πάρει τὴν εἰκόνα.

ε) Περικοπὴ ἀπὸ τὸ λόγο «Περὶ φιλογενείας» (ἔνδειξη Β'): Στὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ χειρογράφου τετράδιου ἀναγράφεται «παλαίει». Ὁ Οἰκονόμος πρόσθεσε ἀπάνω στὸ χειρόγραφο τὴν πρόθεση «ἀντι», καὶ τὸ «παλαίει» ἔγινε «ἀντιπαλαίει». Ἐτσι ἀντιστοιχεῖ με τὸ «ἀντι-

παλεύει» τῆς στρ. 15 τοῦ Ὑμνου, ἀπὸ ὅπου ὁ Οἰκονόμος πιθανότατα πῆρε τὴν προσθήκη.

Τὰ παραπάνω στοιχεῖα ὁδηγοῦν στὸ τελικὸ συμπέρασμά μας ὅτι ὁ Οἰκονόμος ὅταν ἔδινε στοὺς τρεῖς Λόγους τοῦ τῆ μορφῆς ποὺ πῆραν μὲ τὴ δημοσίευσή τους τὸ 1833, χρησιμοποίησε τὸν «Ὑμνο εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» τοῦ Δ. Σολωμοῦ: ἀπὸ τὴ στροφὴ 62 τοῦ Ὑμνου πῆρε καὶ μετέφερε στὸ λόγο του «Περὶ συνεισφορᾶς» αὐτοῦσια τὴ θεματικὴ εἰκόνα καὶ τὸ νοηματικὸ περιεχόμενο σχεδὸν ἀπαράλλαχτο. Ἐπιπλέον εἶναι πολὺ πιθανὸν ὥς βέβαιο ὅτι, θέλοντας νὰ συμπληρώσει καὶ νὰ ἐμπλουτίσει ἢ νὰ ἀναπτύξει καὶ νὰ βελτιώσει δικές του εἰκόνες καὶ ἰδέες, μετέφερε ἀπὸ τὸν Ὑμνο στοὺς τρεῖς λόγους τοῦ καὶ τὰ λίγα ἄλλα στοιχεῖα, ποὺ σημειώνουμε παραπάνω.

Σχημάτισα τὴ γνώμη ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτά, ἄλλα στοιχεῖα δὲν πῆρε ὁ Οἰκονόμος ἀπὸ τὸν Ὑμνο.

Στὴ γνώμη αὐτὴ θὰ μπορούσε ἴσως νὰ ἀντιτάξει κανεὶς τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ Οἰκονόμος σὲ μιὰ πρώτη χρήσιν τοῦ Ὑμνου πῆρε ὅλα τὰ ἄλλα ἀπὸ τὰ παραπάνω στοιχεῖα μὲ τὶς ὁμοιότητες, ποὺ ἔχουμε σημειώσει, καὶ τὰ ἐνσωμάτωσε στοὺς Λόγους τοῦ. Δὲν πῆρε ὅμως τὶς εἰκόνες ἀπὸ τὶς στροφές 62 καὶ 110, μολονότι ἡ πρώτη εἶναι ἀπὸ τὶς καλύτερες τοῦ Ὑμνου καὶ ἐκφράζει ὀριακὴ ψυχικὴ κατάστασιν τῶν πολεμιστῶν καὶ ἡ δευτέρη εἶναι ἀπὸ τὶς ἐκφραστικότερες γιὰ τὸ θέμα τοῦ πολέμου (τῆς μάχης). Ἔτσι τὰ μέρη τῶν Λόγων, ποὺ ἀναφέρονται στὸ θέμα μας, πῆραν τὴ μορφὴ ποὺ ἔχουν στὸ ἀρχικὸ κείμενο τοῦ τετράδιου. Σὲ κάποιο ἄλλο, μεταγενέστερο, στάδιο ὁ Οἰκονόμος θυμήθηκε πάλιν τὸν Ὑμνο, ἔψαξε νὰ βρεῖ τί ἄλλο θὰ μπορούσε νὰ πάρει ἀκόμη ἀπὸ αὐτόν, ἀνακάλυψε τότε τὶς παραπάνω στροφές, τοῦ ἄρρεσαν, τὶς πῆρε καὶ τὶς ἐνσωμάτωσε στὸν λόγο του «Περὶ συνεισφορᾶς». Ἔτσι τὰ μέρη αὐτοῦ τοῦ Λόγου, ποὺ ἀναφέρονται στὸ θέμα μας, πῆραν τὴ μορφὴ, μὲ τὴν ὁποία δημοσιεύτηκαν τὸ 1833.

Θὰ μπορούσε ἴσως κανεὶς νὰ ἀντιτάξει ἀκόμη τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ἴδιο ἔκανε ὁ Οἰκονόμος καὶ στὸν λόγο του «Περὶ φιλογενείας» μὲ τὸ ρῆμα «παλαίει». Ἀπὸ τὴν πρώτη χρήσιν τοῦ Ὑμνου πῆρε τὴ βασικὴ θεματικὴ εἰκόνα. Ἀργότερα, ὕστερα ἀπὸ δευτέρη ἀναδρομὴ καὶ «ψάξιμο» στὸν Ὑμνο πρόσθεσε στὸ «παλαίει» τὴν πρόθεσιν «ἀντι». Τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴ θεωρῶ ἀπίθανη. Ἡ διαδικασία τῆς καὶ ἡ λογικὴ τῆς μὲ ἐμποδίζουν νὰ τὴ δεχθῶ. Τὴ θέση μου αὐτὴ ἐνδυναμώνει, ὅσο κι ἂν αὐτὸ φανεῖ στὴν ἀρχὴ παράξενο, καὶ τὸ ἐπόμενο στοιχεῖο:

Ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης εἶχε κατηγορήσει τὸ σφοδρὸ ἀντίμαχό του Κ. Οἰκονόμο γενικὰ ὡς «σφετεριστὴ» ξένης πνευματικῆς ιδιοκτησίας. Εἰδικά, σύμφωνα μὲ τὴν κατηγορίαν τοῦ Φαρμακίδου, ὁ Οἰκονόμος στὴν περιγραφὴ τῆς «πεζομαχίας τῶν Ἑλλήνων» ποὺ ὑπάρχει στὸ

λόγο του «Περὶ συνεισφορᾶς» καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία καὶ τὴ βάση τῆς μελέτης μας, ἀντιγράφει μέρη ἀπὸ τὴ 15ῃ Méditation «Les Préludes» τοῦ Λαμαρτίνου⁴¹. Ἡ ἐκφώνηση ὅμως τοῦ λόγου τοῦ Οἰκονόμου «Περὶ συνεισφορᾶς», ὅπως ἔχουμε σημειώσκει παραπάνω, ἐγίνε τὴν 1 Μαρτίου 1822 καὶ ἡ δημοσίευσή του τὸ 1833, ἐνῶ ἡ σύνθεση τῆς Méditation αὐτῆς τοῦ Λαμαρτίνου πῆρε τὴν τελικὴ μορφή της τὸ 1822 καὶ δημοσιεύθηκε τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1823⁴². Ἔτσι ἔχουμε καὶ ἐδῶ τὴν ἴδια περίπτωσι «ἐτεροχρονισμοῦ» ποὺ ἔχουμε καὶ μὲ τὸν Ὑμνο τοῦ Σολωμοῦ. Δηλ. ἡ κατηγορία τοῦ Φαρμακίδου στηρίζεται στὴν προϋπόθεση ὅτι ὁ Οἰκονόμος πῆρε ὀρισμένα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν 15ῃ Méditation τοῦ Λαμαρτίνου καὶ τὰ μετέφερε στὸ λόγο του «Περὶ συνεισφορᾶς» ὕστερα ἀπὸ τὴ σύνθεσή ἢ τὴ γραφή καὶ τὴν ἐκφώνησιν αὐτοῦ τοῦ Λόγου καί, φυσικά, ὕστερα ἀπὸ τὴ δημοσίευσή του παραπάνω ποιήματος τοῦ Λαμαρτίνου.

Ὅπως φαίνεται, ἔχει δίκιο ὁ Φαρμακίδης ὅταν γράφει ὅτι στὸ λόγο «Περὶ συνεισφορᾶς» τοῦ Κ. Οἰκονόμου ἔχει «συνεισφέρει τὸ ἑαυτοῦ μέρος καὶ ὁ ἐνδοξος τῆς Γαλλίας ποιητὴς Λαμαρτίνος»⁴³. Γιατὶ οἱ περικοπὲς ἀπὸ αὐτὸν τὸ Λόγο τοῦ Οἰκονόμου, ποὺ παραθέτει ὁ Φαρμακίδης, ὡς παραδείγματα τοῦ σφετερισμοῦ, μὲ ἀντιπαράθεσιν στίχων τοῦ Λαμαρτίνου⁴⁴ — καὶ ἄλλες περικοπὲς ποὺ ἔχουν ὁμοιότητες μὲ ἄλλους στίχους, ποὺ δὲν παραθέτει ὁ Φαρμακίδης — δὲν ὑπάρχουν στὸ χειρόγραφο τοῦ λόγου «Περὶ συνεισφορᾶς». Φαίνεται δηλ. ὅτι ὁ Οἰκονόμος πῆρε τὰ στοιχεῖα τοὺς ἀπὸ τὸ Λαμαρτίνο καὶ τὰ πρόσθεσε στὸ Λόγο του σὲ κάποιο μεταγενέστερο χρονικὸ σημεῖο καὶ ἔτσι ἡ περιγραφὴ τῆς πεζομαχίας πῆρε τὴ δημοσιευμένη τὸ 1833 τελικὴ μορφή της.

Ἄν λοιπὸν στὰ στοιχεῖα ποὺ πῆρε ὁ Οἰκονόμος ἀπὸ τὸν Ὑμνο σὲ πρῶτο καὶ δεῦτερο στάδιο, σύμφωνα μὲ τὴν παραπάνω ὑπόθεσιν, προσθέσουμε καὶ ὅσα — σχεδὸν ὅλα διαφορετικὰ — πῆρε ἀπὸ τὸ Λα-

41. Ὁ ψευδόμενος Γερμανός, ὑπὸ Θεοκλήτου Φαρμακίδου, Ἀθήνα 1838, σ. 70-72. Βλ. καὶ Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ρομαντικὰ σημειώματα Α΄. Οἱ Νύχτες τοῦ Γιούγκ στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1817*, Ἀθήνα 1944 (ἀντίτυπο ἀπὸ τὸ π. *Νέα Γράμματα*, τ. Ζ΄, 1944), σ. 20-21, σημ. 22. Τοῦ ἴδιου, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, Ἀθήνα 1975, σ. 285.

42. *Oeuvres de M. De Lamartine*, τ. Β΄: *Nouvelles méditations poétiques, avec commentaire [...]*, par M. De Lamartine, Παρίσι 1842, σ. 108. Lamartine, *Méditations poétiques, avec une notice biographique, une notice historique et littéraire* par Henri Maugis, 40ῃ ἔκδοσιν, Παρίσι, Larousse, 1942, σ. 4, 88.

43. ὁ.π., σ. 71.

44. ὁ.π., σ. 71-72.

μαρτίνο, τότε από την περιγραφή της πεζομαχίας δεν μένει τίποτα δικό του. Αυτή τη μεγάλη υπερβολή δεν τη δέχομαι⁴⁵.

Ε΄

Ο Οικονόμος λοιπόν, σύμφωνα με τη γνώμη μας, πήρε από τον Ύμνο μόνον τα στοιχειά που σημειώνουμε παραπάνω. Πώς εξηγούνται όμως οι άλλες ομοιότητες ανάμεσα σε περικοπές από Λόγους του Οικονόμου και σε στίχους ή στροφές από τον «Ύμνον εις την Έλευθερίαν» του Δ. Σολωμού; Υπάρχουν δύο εκδοχές:

1. Η πρώτη έκδοχή είναι ότι και από το ρήτορα και από τον ποιητή χρησιμοποιήθηκε κάποιο κοινό πρότυπο, δηλ. ένα τρίτο κείμενο. Ίσως και περισσότερα — κοινή άφετηρία, πηγή της έμπνευσης ή της επίδρασης. Για να έντοπιστεί αυτό το κείμενο, αν βέβαια υπάρχει, χρειάζεται έρευνα σε χώρους, που δεν είναι δυνατό να προσδιοριστούν. Άλλα και αν γινόταν δυνατός κάποιος γενικός προσδιορισμός, θα ήταν αδύνατη ή όριοθέτησή του. Την έκδοχή αυτή δεν θεωρώ πιθανή.

2. Η δεύτερη έκδοχή είναι ότι πρόκειται για άπλη σύμπτωση⁴⁶. Δύο είναι τα βασικά θέματα, στα όποια παρατηρούνται οι ομοιότητες: Το ένα είναι ο πόλεμος (έκδηλώσεις και άποτελέσματά του). Το άλλο είναι η διχόνοια (αίτίες, έκδηλώσεις, άποτελέσματα). Και τα δύο αυτά θέματα άντικρύζονται σε άναφορά με το ίδιο μεγάλο ιστορικό γεγονός, που στα χρόνια εκείνα βρισκόταν στο επίκεντρο της ζωής των Έλλήνων, την ελληνική επανάσταση του 1821. Φυσικό λοιπόν ήταν να συγκλίνουν και να συναντηθούν επάνω στο ίδιο θέμα ή φαντασία και οι στοχασμοί του ρήτορα με την έμπνευση και τη φαντασία του ποιητή. Η συνάντηση αυτή ήταν δυνατό να προκαλέσει χωρίς άλλη έπικοινωνία (δηλ. συμπτωματικά και άνεξάρτητα, με τρόπο κοινό και

45. Κατηγορώντας ο Θεόκλητος Φαρμακίδης τον Οικονόμο ως «σφετεριστή» ξένης πνευματικής ιδιοκτησίας γράφει βέβαια ότι σε μερικά συγγράμμάτα του «μόνον τα συρράμματα και τα παραπληρώματα είναι κτήμα ίδιον αυτού». (δ.π., σ. 70· Κ. Θ. Δημαρās, *Ρωμαντικά σημειώματα*, Α΄, δ.π., σ. 20, σημ. 22). Άλλα και ο Οικονόμος είχε κατηγορήσει τον Φαρμακίδη ώ «συλλητήν» ξένης πνευματικής ιδιοκτησίας, «πανταχόθεν καρπιζόμενον και σταχυολογούντα» βλ. Κ. Οικονόμος, *Τα σωζόμενα εκκλησιαστικά συγγράμματα έκδιδόντος Σοφοκλέους*, Κ. του έξ Οικονόμων, τ. Γ΄, Άθήνα 1866, σ. 301-307. Άνάμεσα σ΄ αυτές τις δύο πολύ αξιόλογες πνευματικές φυσιογνωμίες της πρώτης πεντηκονταετίας του 19΄ αϊ. είχε άναπτυχθεί έχθρα. (Για την άντίθεση και τη διαμάχη Οικονόμου-Φαρμακίδη βλ. Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Έκκλησίας της Έλλάδος*, τ. Α΄, Άθήνα 1920, σ. 158-164 και 195-199).

46. Αυτό, άπόλυτα βέβαιο για το Σολωμό, το θεωρώ βέβαιο και για τον Οικονόμο. Στοιχειά για άντίθετη έκδοχή δεν έχω ύπόψη μου.

παράλληλο) τις ίδιες ή παρόμοιες ψυχοπνευματικές διεργασίες και αντιδράσεις απέναντι στα ίδια γεγονότα και στις ίδιες καταστάσεις, πραγματικές ή ένδεχόμενες. Τη σύμπτωση των αντιδράσεων διευκόλυνε ή φύση των βασικών θεμάτων, που είναι, όπως σημειώσαμε, ο πόλεμος και η διχόνοια:

α) Το θέμα του πολέμου. Σκηνές και εικόνες από μάχη στη στεριά και από μάχη στη θάλασσα (δηλ. έκδηλώσεις του «πολέμου») προβάλλει με το Λόγο του ο Οικονόμος. Οί μάχες αυτές δεν είναι πραγματικά και όρισμένα, δηλ. ιστορικά γεγονότα. Είναι πλάσματα του στοχασμού και της φαντασίας του ρήτορα. Οί σκηνές όμως που περιγράφει και οί εικόνες που προβάλλει ο ρήτορας αποτελούν κύριες και σταθερές έκδηλώσεις, γνωρίσματα χαρακτηριστικά και αποτελέσματα κάθε πραγματικής μάχης με φονικές διαστάσεις — και όχι μόνο εκείνης της εποχής.

Οί σκηνές και οί εικόνες από μάχες που προβάλλει ο Σολωμός αναφέρονται βέβαια σε πραγματικά, χρονικά και τοπικά όρισμένα, δηλ. ιστορικά γεγονότα. Ο Σολωμός όμως δεν γράφει ιστορία, αλλά συνθέτει ποίημα. Μπορεί βέβαια να χαράζει το γενικό περίγραμμα των ιστορικών γεγονότων, μέσα σ' αυτό όμως δεν είναι υποχρεωμένος να εικονίσει τα καθέκαστα και μάλιστα με την ακρίβεια που επιβάλλει ή ιστοριογραφία. Έτσι ο Σολωμός (στα παράλληλα χωρία που έχουμε σημειώσει παραπάνω) επιλέγει και προβάλλει εικόνες, που μπορεί βέβαια να ανταποκρίνονται σε συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα, έχουν όμως ως συστατικά στοιχεία κύριες και σταθερές έκδηλώσεις, γνωρίσματα χαρακτηριστικά και αποτελέσματα κάθε φονικής μάχης (γενικά). Αποτέλεσμα των δύο περιπτώσεων: συμπτώσεις νοηματικές, λεκτικές και εικονικές ανάμεσα στο ρητορικό λόγο του Οικονόμου και στο επικούρικό ποίημα του Σολωμού.

Προβάλλει όμως το έρωτημα: Από που άντλησαν, ο ρήτορας και ο ποιητής, τη γνώση σταθερών έκδηλώσεων και χαρακτηριστικών γνωρισμάτων και αποτελεσμάτων κάθε μάχης; Όχι βέβαια από άμεσα βιωμένες εμπειρίες. Αν όμως έλειπε και από τους δύο ή ζωντανή μνήμη από άμεσα βιωμένες εμπειρίες, υπήρχε ή ιστορική γνώση. Έννοώ ένα απόθεμα γνώσεων από δημοσιευμένες σε εφημερίδες, βιβλία και άλλα έντυπα περιγραφές και αφηγήσεις (ίσως και από προφορικές αφηγήσεις) που είχαν για αντικείμενό τους μάχες στη στεριά ή στη θάλασσα. Πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι τέτοια κείμενα είχαν διαβάσει και ο Οικονόμος και ο Σολωμός⁴⁷.

47. Βρισκόμαστε άλλωστε σε μιá εποχή, κατά την οποία ήταν ακόμη ζωντός ο άπόηχος από τους μακροχρόνιους και φονικότατους ναπολεοντείους πολέμους που

β) Τὸ θέμα τῆς διχόνοιας. Ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ προάγγελοι τῆς διχόνοιας εἶχαν κάνει τὴν ἐμφάνισή τους ἀπὸ τὸν πρῶτο χρόνο τῆς Ἐπανάστασης. Ὁ κίνδυνος γιὰ τὴν πορεία καὶ τὴν ἐκβαση τοῦ Ἀγῶνα πρόβαλλε ἀπειλητικὸς καὶ προκαλοῦσε στοὺς στοχαστικοὺς παρατηρητὲς ψυχοπνευματικὲς διεργασίες καὶ ἀντιδράσεις, πού εἶχαν τὰ ἴδια ἢ παρόμοια βασικὰ συστατικὰ στοιχεῖα καὶ γνωρίσματα. Ἐπόμενο λοιπὸν ἦταν νὰ στραφοῦν πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, νὰ συναντηθοῦν στὸ ἴδιο σημεῖο καὶ μὲ πηγὴ τὴν ἴδια ἢ παρόμοια βιωματικὴ κατάσταση, νὰ ἐκδηλωθοῦν μὲ τὸν ἴδιον ἢ παρόμοιο τρόπο ἡ ἀνησυχία τοῦ ρήτορα καὶ ἡ ἀνησυχία τοῦ ποιητῆ. Ἔτσι ἡ ἀνησυχία γιὰ τίς διαστάσεις πούμποροῦσε νὰ πάρει καὶ γιὰ τίς συνέπειες πού ἀσφαλῶς θὰ εἶχε γιὰ τὸν Ἀγῶνα ἡ διχόνοια ἐκφράζεται καὶ ἀπὸ τὸ ρήτορα καὶ ἀπὸ τὸν ποιητὴ μὲ συμβουλὲς καὶ μὲ προτροπὲς πρὸς τοὺς ἀγωνιστὲς⁴⁸. Οἱ προτροπὲς (: θεματικὴ ταύτιση) γιὰ νὰ λειτουργήσουν πειστικὰ συνοδεύονται μὲ σταθερὰ γνωρίσματα πού ἔχει καὶ μὲ ὅμοια ἀποτελέσματα πού ἐπιφέρει σὲ τέτοιες ἢ παρόμοιες περιστάσεις ἡ διχόνοια γενικὰ (: ὁμοιότητες στὰ καθέκαστα). Τὴ γνώση αὐτῶν τῶν στοιχείων ἀντλοῦσαν ὁ ρήτορας καὶ ὁ ποιητής, ἀπὸ τὴ γενικότερη παιδεία τους, ἐμπλουτισμένη μὲ εἰδικὲς ἐμπειρίες ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς φυλῆς μας. Ἀποτέλεσμα: θεματικὴ ταύτιση καὶ ὁμοιότητες νοηματικὲς, λεκτικὲς, εἰκονικὲς ἀνάμεσα σὲ περικοπὲς ἀπὸ Λόγους τοῦ Οἰκονόμου καὶ σὲ στροφὲς ἢ σὲ στίχους ἀπὸ τὸν Ὑμνο τοῦ Σολωμοῦ.

Συνοψίζουμε τίς παρατηρήσεις καὶ τὰ συμπεράσματά μας.

1. Ὁ Δ. Σολωμὸς κατὰ τὴ σύνθεση τοῦ «Ὑμνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» (1823) δὲν ἀντλήσε στοιχεῖα νοηματικὰ ἢ μορφικὰ ἀπὸ τοὺς ρητορικοὺς λόγους τοῦ Κ. Οἰκονόμου («Περὶ συνεισφορᾶς», «Περὶ φιλογενείας», «Προτρεπτικὸς πρὸς τοὺς Ἕλληνας»), μολονότι εἶχε προηγηθεῖ ἡ γραφὴ καὶ ἡ ἐκφώνησή τους (1821-1822).

2. Ὁ Κ. Οἰκονόμος σὲ κάποιο χρονικὸ σημεῖο ὕστερα ἀπὸ τὴ γραφὴ καὶ τὴν ἐκφώνηση τῶν Λόγων του, πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευσή τους

εἶχαν συνταράξει τὴν Εὐρώπη. Γιὰ τὸ Σολωμὸ ἔχουμε καὶ ἓνα ἄλλο στοιχεῖο: ὅταν ἔγραφε τὸν Ὑμνο (1823) εἶχαν δημοσιευθεῖ στὸν ἑλληνικὸ καὶ στὸν εὐρωπαϊκὸ Τύπο εἰδήσεις, περιγραφὲς κτλ. ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Τριπολιτσᾶς (1821). Ἐπιπλέον στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κυκλοφοροῦσαν προφορικὲς ἀφηγήσεις γιὰ τίς δραματικὲς καὶ φονικὲς σκηνὲς πού ἀκολούθησαν τὴν εἴσοδο τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων στὴν Τριπολιτσᾶ.

48. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὰ ἴδια χρονικὰ πλαίσια καὶ ἓνας ἄλλος κορυφαῖος λόγιος, ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, κινημένος ἀπὸ τίς ἴδιες ψυχοπνευματικὲς διεργασίες, προβάλλει σὲ κείμενά του τὸν κίνδυνο ἀπὸ τὴ φιλοπρωτία καὶ τὴ διχόνοια καὶ ἀπευθύνει ἀνάλογες «παραινέσεις» καὶ συμβουλὲς στοὺς ἀγωνιζόμενους γιὰ τὴν ἐλευθερία τους Ἕλληνες.

τὸ 1833, χρησιμοποίησε τὸν Ὑμνο τοῦ Σολωμοῦ. Πῆρε ἀπὸ αὐτὸν καὶ μετέφερε στοὺς παραπάνω Λόγους του (στὸ μέτρο τῆς βεβαιότητος ἢ πιθανότητος ποὺ καθορίσαμε) μόνο ὅσα στοιχεῖα ἔχουμε σημειώσει.

3. Ὅλες οἱ ἄλλες ὁμοιότητες — κυρίως ὅσες ἀναφέρονται στὰ δύο βασικὰ θέματα, δηλ. τὸν πόλεμο καὶ τὴ διχόνοια — ἀνάμεσα σὲ περικοπὲς ἀπὸ τοὺς παραπάνω Λόγους τοῦ Κ. Οἰκονόμου καὶ σὲ στίχους ἢ στροφὲς τοῦ «Ὑμνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν» τοῦ Δ. Σολωμοῦ, εἶναι συμπτωματικῆς.

Βασίλης Ἰω. Τόγιας